

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NAXÇIVAN DİALEKTOLOJİ ATLASI

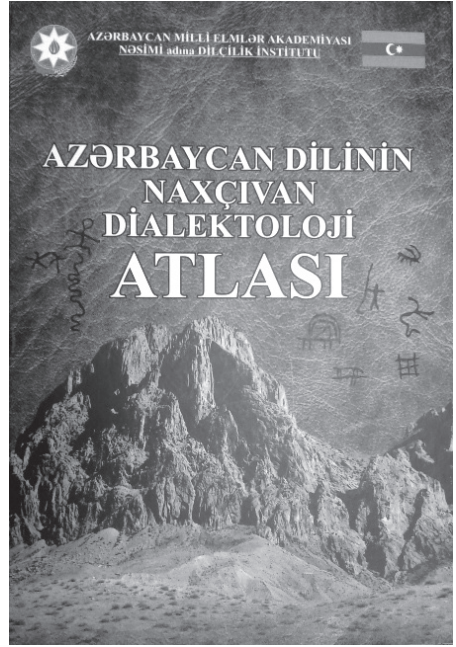
Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası (2015), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu

Leylâ KARAHAN*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 271-276

Nahçıvan Dialektoloji Atlası da birkaç ay önce yayımlandı. Bu cümlede “da”yı özellikle kullandım. “Azərbaycan, Tatar, Başkurt, Yakut, Halaç, Çuvaş Türkçesi atlaslarından sonra şimdi Nahçıvan dialektoloji atlası da yayımlandı” anlamını işte bu “da” veriyor bize. İlk cümleye başka bir anlam daha katıyor bu küçük kelime. Ve demek istiyor ki “Nahçıvan dil atlası da yayımlandı ama hâlâ bir Türkiye Türkçesi ağızları atlası hazırlanamadı.” Yıllardır ağız araştırmacılarının gündeminde olan ve bu amaçla birkaç toplantı yapılan atlas konusu, ne yazık ki bir türlü sözden işe dönüştürülemedi. Hatta toplantılardan birinde atlasla kullanılacak ölçütlerin bile belirlenmesine rağmen... Ne diyelim, bu da Türkiye Türkolojisinin başarısızlığı, bizim başarısızlığımız.

Nahçıvan, Azerbaycan’a bağlı özerk bir cumhuriyet. Başkenti Nahçıvan. Atlas’ta yer alan bilgilere göre 367 bin nüfusu var. 5.500 kilometrekarelik bir araziye sahip. Amasya, Hatay, Nevşehir, Ordu, Sinop, İstanbul, Uşak, Ardahan gibi illerin büyüklüklerine denk. Türkiye’nin yaklaşık yüz ellide biri kadar. Elbette küçük bir coğrafyanın ağız atlasını hazırlamak, harcanacak zaman, para ve emek bakımından çok nüfuslu geniş bir coğrafyanın ağız atlasını hazırlamak kadar zor olamaz. Ancak zaman, para ve emek bulunabilir; önemli olan kararlılığın, azmin ve gayretin mevcudiyetidir. 1975 yılında Azerbaycan gibi geniş bir alanın dialektoloji atlasını yayımlayan Azerbaycan Türkolojisinin bu tecrübeyle Nahçıvan gibi küçük bir alanın atlasını hazırlaması mutlaka daha kolay olmuştur. Azerbaycan dilçiliği ve genel olarak Türkoloji, 1958 yılında atlas çalışmalarını başlatan M. Ş. Şiraliyev’e minnet borçludur.¹

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE. leylakarahan@yahoo.com

1 Atlas’ı bana hediye etmek lütfunda bulunan Kübra Kuliyeva’ya çok teşekkür ederim. Kendisi aynı zamanda Atlas’ın hazırlayıcılarındandır.

Nahçıvan Diyalektoloji Atlası çalışmalarına 2014 yılında başlanmış ve Atlas 2015 yılında tamamlanmıştır. 30/44/3 ebadında, 308 sayfadan oluşan eser, kâğıdıyla, mürekkebiyle son derece iyi bir baskı kalitesine sahiptir. Kapağından son sayfasına kadar çok renkli olarak basılmıştır. Neredeyse her sayfanın bir köşesine, toplandığında bir albüm oluşturacak kadar çok resim yerleştirilmiştir. Nahçıvan'dan çeşitli manzaralar, türbe, hamam resimleri, et taşı, dibek, tokmak gibi alet resimleri, sac yufkası, kavurga, sucuk, taş köfte gibi yiyecek resimleri, halı resimleri bunlardan bazılarıdır. Bu özelliğiyle atlas, bir halk bilimi albümü sayılabilir.

Atlas'ın içeriği sırasıyla şöyledir: Azerbaycan'ın fizikî haritası, Atlas'ın künyesi, Haydar Aliyev ve İlham Aliyev'in resimleri ve resim altlarında birkaç söz, Atlas hazırlayıcılarının isimleri ve görev dağılımı, Tevfik Hacıyev'in giriş yazısı, materyal toplanan yerlerin listesi ve haritalardaki numaraları, Atlas'ta kullanılan işaretler, Atlas'ı hazırlamak için kullanılan ölçütler, haritalar, malzemenin alındığı yerleri ve kaynak kişileri gösteren liste, Atlas'ın hazırlık aşamasında çekilmiş grup üyelerini ve kaynak kişilerini gösteren 188 fotoğraf ve Nahçıvan haritası. Ayrıca eserin sonunda bazı ses kayıtlarıyla ilgi bir de CD bulunmaktadır.

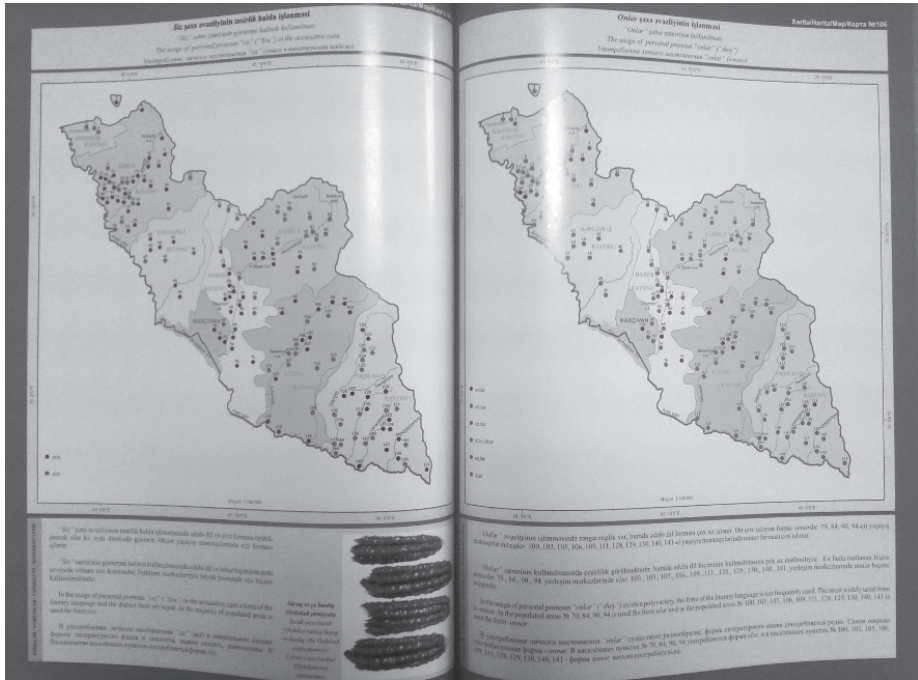
Atlas'ın başeditörü olan Tevfik Hacıyev, Türk dünyasının önemli Türkologlarından biridir. Atlas'ın başındaki Giriş yazısı da Hacıyev tarafından yazılmıştır. "Özerk Cumhuriyetin Özerk Lehçesi ve O Lehçeyi Konuşanlar Üzerine Bir Not" başlıklı bu yazıda Hacıyev, Nahçıvan'ın tarihi coğrafyasının, halkın gelenek ve göreneklerinin öğrenilmesindeki önemini vurgular. Nahçıvanlıların Oğuz ve Kıpçakların evlatları olduğunu, özellikle Ordubat bölgesinde yaşayanların Oğuz; Culfa, Alince taraflarında ve genel olarak dağlık bölgelerde yaşayanların da Kıpçak görünümü olduğuna işaret eden Hacıyev, uzun süren beraberliklerin bu iki Türk boyunu kaynaştırdığını belirtir. Giriş yazısında Nahçıvan ağzına özgü /ts/ sesinden söz eden Hacıyev, Moğolcada da bulunan bu sesi, Moğolların bu bölgede uzun süre kalmasıyla ilişkilendirir. Hacıyev, ayrıca coğrafi adların Nahçıvan tarihinin eskiliğini göstermesi bakımından önemli olduğunu da belirterek Makta ve Biçenek yer adları üzerinde durur. Bu yazıda, Nahçıvan halkının geleneklerine bağlılığından bahisle, yüksek teknolojiyle birlikte kullanmaya devam ettikleri aletlerle ilgili çeşitli örnekler verilmiştir (s. 11-14).

Atlas'ın Basım Danışma Kurulu'nda Akif Alizade, Kemal Abdulla, İsa Habibbeyli, Teymur Kerimli, İsmail Hacıyev, Nizami Caferov, Garip Mehmetov, Ramiz Mehmetov, Abülfez Kuliyeve, Gazanfer Paşayev, Nadir Mehmetli yer almaktadır. Raportör olarak Elbrus Azizov'un; programcı olarak da Elvin Emrahov'un ismini görüyoruz.

Atlas, Zireddin Hasıyev başkanlığında şu isimler tarafından hazırlanmıştır:

Kıfayet İmamkuliyeve (Ses Bilgisi 1-64 harita), Kübra Kuliyeve (Biçim Bilgisi, İsim-Zarf 65.-122. haritalar), Kutsiye Kamberova (Biçim Bilgisi Fiil, Yardımcı Kelime Bölükleri 123.-175. haritalar) Muharrem Mehmetov (Söz Dizimi 176.-194. haritalar), Zireddin Hasıyev (Söz Varlığı 195.-245. haritalar), Ebulfez Kuliyeve (Söz varlığı 246.-250. haritalar).

Atlas'ın en önemli özelliklerinden biri eserin içinde yer alan her bölümün, her bilginin Azerbaycan Türkçesi yanında İngilizce ve Rusçaya çevrilerek ve Türkiye Türkçesine aktararak verilmesidir. İngilizce ve Rusça çeviriler Gülşen Ahundova, Türkiye Türkçesine aktarmalar ise Kübra Kuliyeve tarafından yapılmıştır.

Atlas'ta Sederek, Culfa, Ordubat, Şerur, Kengerli, Babek, Nahçıvan-merkez ve Şahbuz bölgelerindeki 220 yerleşim biriminin 151'inden alınan malzeme kullanılmıştır. Bunların isimleri ve haritadaki numaraları, materyal toplanan yerler listesinde verilmektedir. Bazı yerlerden çeşitli sebeplerle malzeme alınamamıştır. Hacıyev, giriş yazısında bunlarla ilgili de açıklama yapmıştır. Yukarıda adı geçen bölgelerde kendilerinden malzeme toplanan kişi sayısı 700'den fazladır. Bunların yarısı kadındır. En yaşlı kaynak kişi 1910, en genç kaynak kişi 1994 doğumludur. Kaynak kişilerin listesinde malzeme toplanan yerleşim merkezinin adı, kişinin ve atasının adı, doğum tarihi bilgileri bulunmaktadır (Örnek: Aşağı Buzkov, Elekberova Fatma Hüseyin kızı 1923; *Kazançı, Babayev Meherrem Esed Oğlu 1953*).

İşaretler listesinde 15 işaret vardır. Atlas'ta sadece ölçüt olabilecek özelliklere yer verildiği için çok fazla işaret kullanılmamıştır.

Atlas, 1: 1500 ölçekli 250 haritadan meydana gelmektedir. Haritaların 64'ü ses bilgisi, 130'u şekil bilgisi ve söz dizimi, 56'sı da söz varlığı haritasıdır. Ses bilgisi haritalarının bulunduğu sayfalar mavi, şekil bilgisi ve söz diziminin kırmızı, söz varlığının da sarıdır. Haritalarda izoglas (eş dillilik) çizgisi oluşturan ağız özelliklerinin yerleşim bölgelerine göre dağılımı, kırmızı, siyah, mavi, sarı, yeşil, vişneçürüğü ve kavuniçi renklerinin kullanıldığı küçük dairelerle gösterilmiştir. Her haritanın altında o dil özelliği ile ilgili bir yorum vardır. Yani atlas hem gösterici hem de yorumlayıcı bir nitelik taşımaktadır.

Atlas'ın söz varlığı ile ilgili 56 haritada bayram çöreği, haşlanmış et suyu, mısır, ceviz, yün çırpma için kullanılan ağaç, kesikleri bilemek için kullanılan eşya, ibrik,

süzek, ev yapılıırken damın üstüne konulan kiriş, serçe parmak, keçeci, üç köşeli baş örtüsü, turpan, sivrisinek, zayıf, cimri, dikiş dikerken parmağa takılan eşya, çay kullandıktan sonra çaydanlıkta kalan çöküntü, kedinin yavrusu, doğuma yardım eden kadın ... anlamlarında kullanılan sözlerin dağılımı görülmektedir. Bu haritalar aynı zamanda birer halk bilimi haritasıdır.

Dil özelliklerinin haritalarda nasıl işlendiğini göstermek üzere birkaç örnek verelim:

Harita: 21, "Dil arkası dar-yuvarlak u ünlüsünün dil arkası geniş-yuvarlak o ünlüsüne eğik (meyilli) olması"

– u [*buğda, uzak/uzah, uddum, uduzdum...*]

– o [*boğda, ozah, oddum, oduzdum...*]

Haritadaki işaretlerden /u/ varyantının her bölgede yaygın; /o/ varyantının da dört rayonda ve seyrek olduğu anlaşılıyor. Haritanın altındaki yorumda 136. yerleşim merkezinde *buğda* biçiminin de tespit edildiği ifade edilmiştir. *Buğda* kelimesindeki varyantlaşma, Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülür.

Harita: 22 "Nazal n (η) sesi kullanılıyor mu?"

– n sesi

– η sesi

– η sesinin sadece burun belirtisi (~)

Haritadaki işaretler, /η/ ünsüzünün az kullanıldığını göstermektedir. Yorumda ise genizsiz seslerin (~) Şahbuz ve Culfa bölgesinde daha fazla olduğu kaydedilmiştir. /η/ ünsüzündeki varyantlaşma, Türkiye Türkçesi ağızlarında da çoktur.

Harita: 23 "g/c/dz ve k/ç/ts ünsüzlerinin dil ucu ve dil üstü birimlerinin kullanılması"

– dil ortası-sert damak (g, k) ve dil önü-diş çukuru (c, ç) eklememesinin etkinliği

– dil önü- diş çukuru (c, ç) ve dil ucu-diş arası (dz, ts) eklememesinin etkinliği

– dil ortası-sert damak (g, k) eklememesinin etkinliği

– dil ucu-diş çukuru eklememesinin etkinliği

Haritanın altındaki yorumda dil ucu-diş arası (/dz/, /ts/) eklememesinin bölgedeki etkinliğinden söz edilmektedir. Bu sesler Erzurum, Gümüşhane, Trabzon ve Rize ağızlarında da duyulur. Kırzioğlu'na göre 16. yüzyılda Tebriz Akkoyunlularından bir grup Yavuz Sultan Selim'in sancak beyi olarak bulunduğu Trabzon'a; Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz dönüşünde de Akkoyunlulardan başka bir grup Erzurum'a yerleştirilmiştir.² Anadolu ve Nahçıvan arasındaki /dz/, /ts/ ortaklığının sebebi bu olmalıdır.

Harita: 30. "Kapantılı-akıcı r ünsüzünün yerine dil ortası sızıcı y biçiminin kullanılması"

– Kelime köklerinde r ünsüzünün kullanılması

[*kara, kârâ, sarı, kırmızı, şirin...*]

– Kelime köklerinde y biçiminin kullanılması

[*kâyâ, sayı, kıymızı, şiyin...*]

2 KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1963), Lehce-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözlere, TDAY-Belleten 1962, s.195-244, Ankara.

– Şimdiki zaman eklerinde y biçiminin kullanılması

[*çalıyam, çalıyış, dorğūysan, dorğūysuz, dolaneysän, dolaneysuz, äkiysän, äkiy-siz...*]

Yorumda /r/ ünsüzünün en işlek biçim olduğu belirtilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da seyrek ve dağınık olarak /r/ > /y/ değişmesi görülür.

Harita: 96, “Sıra sayı sıfatlarının kullanılması”

– -ncı, -nci / -ıncı, -inci, -uncu, -üncü

[*altıncı, ikinci, altmışıncı, beşinci, onuncu*]

– -ımcı, -imci, -umcu, -ümcü

[*altımcı, beşimci, onumcu, üçümcü*]

– -ımcı, -imci, -umcu, -ümcü / -mıncı, -mıncı, muncu, müncü

[*altımcı/altımıncı, beşimci/beşiminci, onumcu/onumuncu, üçümcü/üçümüncü*]

Yorumda -ncı, -nci / -ıncı, -inci, -uncu, -üncü biçiminin işlek olduğu belirtilmektedir. /m/’li şekilleri, -İncİ ekinin etimolojisine katkıda bulunacağı düşüncesiyle ilgi çekici buluyorum.

Harita: 111, “elä” işaret zamirinin kullanılması

– *häylä*

– *heylänçi*

– *elänçiyh/ häylänçiyh*

– *haylä*

Haritaya göre *heylänçi* şekli işlektir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da seyrek olarak *heyle* şekli kullanılmaktadır.

Harita: 145, “Geniş zamanın 1. tekil şahıs olumsuz şeklinin kullanılması”

– -mar (-bar), -mär (-bär), (-am, -äm)

[*baħmaram (tapbaram), bilmäräm (säpbäräm)*]

– -man (-ban)-am

[*baħmanam (tapbanam), bilmänäm (säpbänäm)*]

Yorumda ekin edebî dilde olduğu gibi hem -mar-am, -mär-äm hem de -man-am, -män-äm biçiminde kullanıldığından, Ordubat bölgesinin bazı yerleşim birimlerinde -may-am, -mäy-äm biçimlerine tesadüf edildiğinden söz edilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarının Doğu Grubu’nda az da olsa benzer şekillere rastlamak mümkündür.

Harita: 197, “Amcanın karısı anlamında kullanılan kelimeler”

Ämmä, çiçä, hämşirä, ämcanı/ämicanı, ämdostu, ağbacı

Haritada en yaygın olan ämcanı/ämicanı biçimleridir.

Harita: 199, “Damat anlamında kullanılan kelimeler”

Giyäv, gäv, yeznä, küräkän

Yoruma göre bunlar içinde en fazla kullanılan *giyäv* kelimesidir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da *güvey/güveyi* şekilleri yaygındır.

Nahçıvan ağızının pek çok özellikleri ve bunların coğrafi dağılımı Nahçıvan Diyalektoloji Atlası'nda yer almıştır. 56 söz varlığı haritasının dışında kalan 194 ses ve biçim bilgisi haritası, Nahçıvan ağızının kısmi bir grameri görünümündedir. Söz varlığı haritaları daha da çoğaltılarak bir kültür haritası meydana getirilebilir. Haritalarda gösterilen varyantlaşmaların bazılarında –Oğuz Grubu'nun bir üyesi olması sebebiyle- Türkiye Türkçesi ağızlarında da rastlanır. Yukarıdaki örneklerde bunlardan söz edilmiştir.

Buraya kadar verilen bilgilerle Nahçıvan Diyalektoloji Atlası'nın şekil ve içerik özellikleri tanıtılmaya çalışılmıştır. Her eserde olduğu gibi bu eserde de eksiklikler, hatalar bulunabilir. İngilizce ve Rusçaya çevirilerin nasıl olduğunu bilmiyorum, ancak Türkiye Türkçesine aktarmalarda bazı aksaklıklar gördüğümü belirtmek isterim.

Nahçıvan Diyalektoloji Atlası, bundan sonra yapılacak atlas çalışmalarına örnek olabilecek nitelikte başarılı bir eserdir. Ağız atlası hazırlamak, zahmetli bir iştir; disiplinlerarası uzmanların da bulunduğu bir ekip ister, para ve zaman ister, “yola çıkmak” ister. 2015 yılının bu çok önemli eserinde pek çok kişinin emeği olduğunu görüyoruz. Türkolojiye böyle bir atlas kazandıran başta Tevfik Hacıyev olmak üzere bütün değerli ekip üyelerini kutluyorum. Gelecekte bir Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası hazırlanmasına katılacak olan ağız araştırmaları uzmanları, hem eserden hem de bu eserin hazırlayıcılarının tecrübelerinden yararlanmak zorundadır.